

ДО ПРОБЛЕМАТИКИ ДОВЕДЕННЯ ТІСНОГО ПРАВОВОГО ЗВ'ЯЗКУ ДЕЯКИХ ОЗНАК ПРАВОЧИНУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВОЛІ І ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ ОСІБ, ЯКІ ЙОГО ВЧИНЯЮТЬ

Розглянуто необхідні умови, наявність яких є обов'язковою для того, щоб вважати правочин легальним правовим титулом: дієздатність особи, яка його укладає; зв'язок волі та волевиявлення з подальшим їх втіленням у відповідну дію, названу правочином; правомірність дії і мети правочину.

Будучи дією особи, правочин має основоположну властивість – він є вольовим актом. Це аксіоматично і не потребує доведення. Із наведеного твердження випливають кілька інших: а) для вчинення правочину особа повинна мати відповідний обсяг дієздатності; б) воля на вчинення особою дії має в неї сформуватися як результат певних бажань та прагнень; в) відповідно воля завжди спрямовується на досягнення певного правового результату; г) вияв волі зовні має бути вільним; д) всі означені прояви формування та вираження волі повинні мати правомірний характер.

Як наслідок, усі ознаки правочину так чи інакше обумовлені волею осіб, які їх учиняють. Такими ознаками, як відомо, є: правомірність правочину як дії, вольовий характер та наявність мети, на досягнення якої спрямована дана дія. Всі наведені ознаки постійно перебувають у полі зору цивілістичних досліджень таких учених, як О. В. Дзера, І. В. Спасибо-Фатєєва, М. М. Сібільов, Є. О. Мічурін, І. Р. Калаур, С. В. Томчишен, В. І. Жеков, В. І. Хартнюк, А. В. Луць, С. О. Бродовських тощо, але розрізнено. На них спирається й судова практика, адже відсутність тієї чи іншої ознаки ставить під загрозу дійсність правочину. Тому важливим з практичної точки зору є синтез ознак правочину на тлі єдності волі та волевиявлення його сторін, але за допомогою проведення їх попереднього аналізу.

Метою даної статті є доведення тісного зв'язку всіх ознак правочину крізь призму волі та волевиявлення осіб, які їх учиняють. Задля досягнення нашої мети варто розглянути такі необхідні чинники: дієздатність особи, яка вчиняє правочин; зв'язок волі та волевиявлення і їх втілення у відповідну дію, що

йменується правочином; правомірність дій та мети правочину.

Дієздатність особи, яка вчиняє право чин, є здатністю особи власними діями набувати для себе цивільних прав та обов'язків, самостійно їх здійснювати/виконувати та нести відповідальність (ч. 1 ст. 30 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України).

З огляду на те, що учасниками цивільних правовідносин є як фізичні, так і юридичні особи, а також суб'єкти публічного права – держава, територіальна громада і навіть український народ, питання дієздатності є одним із найпроблемніших у цивілістиці, адже від його вирішення залежить з'ясування можливості чи неможливості для певних осіб та утворень вчиняти правочини.

Перш за все слід зауважити, що дієздатність фізичних осіб у ЦК України визначена, на відміну від дієздатності юридичних осіб, визначення якої ст. 92 ЦК України не містить. І це вже саме по собі викликає складнощі на практиці, оскільки безперешкодно використовувати визначення, надане дієздатності у ст. 30 ЦК України, для юридичних осіб неможливо, адже одразу постає питання про те, що значить «своїми діями» створювати права та обов'язки, їх реалізовувати та відповідати, якщо юридична особа діє через свої органи, а відтак – вони створюють ці права та обов'язки не для себе, а для юридичної особи. Органи юридичної особи також не здійснюють права та не виконують обов'язки, яких набуває юридична особа внаслідок учинення правочину. Їх завдання в структурі юридичної особи полягає в іншому – належним чином організувати здійснення цих прав та виконання обов'язків, що становить питання насамперед корпоративного управління.

Так само не можна вести мову й про відповідальність тих, хто укладав правочин від імені юридичної особи, оскільки остання відповідатиме як сторона правочину. Водночас не виключається й притягнення до відповідальності членів органу юридичної особи (ч. 4 ст. 92 ЦК України). Спостерігається перенесення відносин представництва та внутрішньокорпоративних відносин на відносини щодо вчинення правочину юридичною особою.

Усе це обумовлює необхідність аналізувати названі відносини в сукупності. В протилежному випадку ми постійно матимемо суперечливі думки з приводу дійсності правочинів, вчинених від імені юридичної особи її органами, якщо є підстави для їх оспорювання. Прикладом можуть бути правочин, учинений із перевищенням повноважень органом юридичної особи; правочин, який не було схвалено або затверджено рішеннями загальних зборів акціонерного товариства або товариства з обмеженою відповідальністю, хоча це передбачалося його статутом, тощо. Правомірність таких правочинів викликає постійні проблеми на практиці, однак Верховний Суд України в Практиці розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними [1] та в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [2] обійшов увагою вказані питання. Зауважимо, що у правових позиціях Верховного Суду України, викладених у листі від 6 червня 2011 р., вказується на правильність висновку судів про визнання недійсним договору, стороною якого виступило товариство з обмеженою відповідальністю на підставі того, що директор товариства не мав належним чином оформлених повноважень на його укладення з огляду на те, що відповідно до п. «і» ст. 41, статей 59, 62 Закону України «Про господарські товариства» [3] укладення оспорюваного правочину належить до виключної компетенції зборів учасників товариства, й для подальшого визнання такого договору дійсним необхідно було їх затвердження саме зборами учасників товариства.

Така позиція викликає істотні заперечення, оскільки у відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження (абз. 2 ч. 3

ст. 92 ЦК України). Згідно з таким правилом, спрямованим на забезпечення стабільності цивільного обороту, не можна стверджувати, що перевищення повноважень особою, яка виступає від імені юридичної особи, слугує підставою для визнання укладеного нею правочину недійсним [4, с. 525], крім випадків, коли друга сторона правочину була обізнана із необхідністю додержання певного порядку укладення правочину [5].

Як бачимо, основним моментом, на який слід зважати при висловленні правових позицій з приводу чинності правочинів, вчинених юридичною особою, є законність вираження волі від її імені. Порядок формування волі юридичної особи та інші внутрішні фактори, що вплинули на її остаточний вигляд, який сприйнято контрагентом за договором, не можуть мати значення. Це і не охоплюється умовами дійсності правочину, викладених у ст. 203 ЦК України, недодержання яких і може потягнути за собою його оспорювання.

Якщо ж торкнутися формування волі таких учасників цивільних відносин, як територіальні громади та держава, то дане питання виходить за межі цивільно-правового регулювання. Стосовно вказаних суб'єктів слід говорити про їх компетенцію, що належить до сфери публічного права. Чималий обсяг публічного законодавства з цього приводу та його постійні зміни істотно ускладнюють участь зазначених суб'єктів у цивільних правовідносинах. Крім того, якщо провести паралель між формуванням волі юридичних осіб та осіб публічного права (державою, територіальними громадами, їхніми органами), то виявимо те само коло проблем, про які зазначалося вище, але на порядок ширше через неузгодженість цивільно-правового та публічно-правового регулювання.

Зв'язок волі та волевиявлення й їх втілення у відповідну дію, що йменується правочинном. За усталеним уявленням про правочин як вольовий акт обов'язково настає психологічний момент, притаманний йому як такому. Він полягає у намірі (бажанні, прагненні) особи набути певних прав та обов'язків, що зазвичай і йменується її внутрішньою волею.

Проте не можна беззаперечно стверджувати про існування внутрішньої волі юридичної особи подібно до фізичних осіб. Останні, будучи природними істотами, генерують свої бажання, процес чого багато чим обумовлений, але у будь-якому разі зводиться до їх психічного

стану. Щодо юридичних осіб як осіб штучних⁷, то про психічні процеси в «їхніх надрах» йтися не може. Проте це не виключає формування певним чином їх волі, що надалі реалізується у волевиявленні при вчиненні правочину її органом від імені юридичної особи. Саме тут, напевно, і криються ті проблеми, які постають на практиці при оспорюванні правочинів як таких, що вчинені юридичною особою без додержання певного порядку проходження їх узгодження в її органах або вчинені керівником з перевищенням повноважень, про що йшлося вище.

Виключати правопорушень при цьому, звісно, не можна. Так, існують випадки укладення правочину керівником юридичної особи головою виконавчого органу без колегіального розгляду цього питання, передбаченого статутом або навіть в порушення рішення, прийнятого таким органом, чи з виходом за межі тих дій, коло яких було окреслено колегіально. У таких випадках наявним бачиться те, що формування волі юридичної особи відбувалося певним чином, але з боку особи, яка вчинила правочин від імені юридичної особи, спостерігається нехтування такою волею. Тобто вираження зовні волевиявлення не збігається з волею юридичної особи.

Безсумнівно те, що тут може йтися про відсутність єдності волі та волевиявлення, втім, воля і волевиявлення – два боки одного процесу ставлення особи до дії, яку вона вчиняє (причому ставлення насамперед психічного). Відсутність можливості розглядати такий процес, у якому бере участь юридична особа, під таким кутом зору, й породжує неподоланні складнощі кваліфікувати правопорушення, в наявності якого сумніву немає.

На нашу думку, коло причин оспорювання правочинів внаслідок відсутності єдності волі та волевиявлення, яке зазначене в статтях 229–231 та 233 ЦК України, розраховано лише на фізичних осіб – учасників право чинів, адже

юридична особа не може ані помилятися, ані піддаватися погрози чи обману. Водночас представник юридичної особи може і помилятися, і бути обманутим, стосовно нього не виключаються погрози та насильство. Тим не менш те, наскільки це позначиться на чинності правочину, стороною якого є юридична особа, залишається відкритим і не висвітлено в актах органів вищої судової влади України. На наш погляд, варто поширити вказані підстави недійсності правочинів на ті, що вчинені юридичною особою, якщо її представник доведе, що стосовно нього мали місце погрози, насильство тощо.

Співвідношення волі та волевиявлення та їх значення для правочинів є дискусійним тривалий час. З цього приводу існують такі точки зору: а) перевага віддається волі, а не волевиявленню у разі їх розходження [6, с. 7]; б) навпаки, юридичні наслідки правочину як дії пов'язуються саме з волевиявленням [7, с. 22]; в) важливим і таким, що породжує юридичні наслідки, є гармонійне поєднання волі та волевиявлення [8; 9, с. 222–223], що відповідає й умовам дійсності правочину за ст. 203 ЦК України.

Отже, проблематика співвідношення волі та волевиявлення в правочині посідає головне місце, яке, в свою чергу, обумовлює й низку похідних проблем, зокрема щодо способу вираженню волі (волевиявлення). Указані проблеми самі по собі варті окремих досліджень, адже стосуються об'єктивізації форми правочину, його державної реєстрації та відповідних вимог до їх здійснення. З цього приводу необхідно окреслити наступні способи виразу внутрішньої волі:

1) пряме її вираження через вчинення правочину в одній із двох форм – усній або письмовій. У будь-якому разі особи, які вчиняють правочин, поводяться активно – обговорюють у словесній формі його умови, тим самим засвідчуючи своє ставлення до них і погодження з ними або підписуючи відповідний документ;

2) похідне її вираження у випадках вчинення конклюдентних дій та мовчання, яке однозначно розцінюється як вираження певної волі – чи то погодження з діями іншої особи, чи в інших випадках, коли закон це дозволяє.

Слід звернути увагу на те, що воля стороною правочину виражається вільно, але існують випадки примушення особи до вчинення правочину, що дозволяється законом, наприклад, якщо

⁷ Не вдаючись у подробиці даної теорії та не вступаючи в дискусію з приводу її співіснування з іншими теоріями юридичних осіб, візьмемо як даність основоположність цієї теорії як такої, що пропонує схожості та розбіжності між двома основними суб'єктами цивільного права – фізичними та юридичними особами і межами, в яких допускається застосування до юридичних осіб правил, розроблених у праві та призначених для фізичних осіб.

йдеться про укладення публічного договору (ст. 633 ЦК України).

Правомірність дій та цілі правочину. Оскільки правочин є дією, що вчиняється усвідомлено задля настання певних наслідків, такі дії та їх мета мають бути правомірними. Отже, йдеться про правомірність дій, наявність мети, на яку вони спрямовані, та її правомірність.

Такою метою є досягнення певного економічного або іншого результату у вигляді задоволення потреби особи через набуття відповідних прав. У сукупності ж учинення особою дій та усвідомлення того, що завдяки таким діям нею буде досягнута поставлена мета, якраз і дозволяють відокремити правочини від юридичних учинків – створення твору науки, літератури або мистецтва, знахідка тощо. Указані вчинки також приводять до означених у законі юридичних наслідків – набуття прав та обов'язків, але особа, яка здійснювала певну дію, не спрямовувала її на досягнення цього результату.

Правомірність дій як умова чинності правочину є однією з найважливіших його ознак, оскільки тільки такі дії здатні породжувати юридичні наслідки у вигляді цивільних прав та обов'язків. Протиправні ж дії є правопорушеннями і як такі тягнуть за собою інші наслідки, пов'язані з недійсністю правочинів (ст. 216 ЦК України).

Отже, протиправність може стосуватися як самих дій особи, так і мети, яку вона ставить

при їх учиненні. Так, протиправними будуть дії, якими особа примушується до вчинення правочину (погроза, обман, використання скрутного становища, до якого вона потрапила, її психічного стану, коли вона не усвідомлювала своїх дій тощо), а також інші дії (спрямовані на порушення публічного порядку; щодо вчинення правочинів із порушенням порядку здійснення ліцензійної діяльності; без згоди, яка вимагається законом у певних випадках, наприклад з боку представників неповнолітньої або обмежено дієздатної фізичної особи, або без згоди органу опіки та піклування).

Якщо вчиняється фіктивний або удаваний правочин, то неправомірною буде їх мета. Так, фіктивні правочини вчиняються «про людське око», тобто особи, які його вчиняють, не ставлять за мету набуття тих прав, яких мали б набутти за цим правочином (ст. 234 ЦК України). Удаваний же правочин ставить за мету приховати інший правочин, який насправді вчинили сторони (ч. 1 ст. 235 ЦК України). Внаслідок заздалегідь явної неправомірності мети правочину, що й спонукало осіб їх учиняти, такі дії не можуть потягнути за собою ті наслідки, які можуть наставати лише за умов правомірності дій суб'єктів.

Таким чином, воля та волевиявлення є тими базовими поняттями, які мають основоположне значення для правочинів та обумовлюють всі інші їх ознаки та, відповідно, приводять до настання наслідків дій осіб або не породжують їх.

Список використаної літератури

1. Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними : узагальнення судової практики від 24 листоп. 2008 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 1. – Ст. 22.
2. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листоп. 2009 р. № 9. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.
3. Про господарські товариства : закон України від 19 верес. 1991 р. № 1576-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.
4. Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 4 / за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Х. : Страйд, 2010. – 768 с.
5. Романюк Я. М. Коментар Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». Практика розгляду Верховним Судом України цивільних справ про визнання правочинів недійсними / Я. М. Романюк. – К. : Істина, 2011. – 222 с.
6. Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабинович. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1997. – 171 с.
7. Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М. : Госюриздат, 1954. – 245 с.
8. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Советское государство и право. – 1946. – № 3–4. – С. 41–55.
9. Иоффе О. С. Советское гражданское право : курс лекций / О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1958. – 511 с.

Надійшла до редколегії 16.02.2012

СКИДАНОВ К. В. К ПРОБЛЕМАТИКЕ ДОКАЗЫВАНИЯ ТЕСНОЙ ПРАВОВОЙ СВЯЗИ НЕКОТОРЫХ ПРИЗНАКОВ СДЕЛКИ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ВОЛИ И ВОЛЕИЗЪЯВЛЕНИЯ ЗАКЛЮЧАЮЩИХ ЕЕ ЛИЦ

Рассмотрены необходимые условия, наличие которых обязательно для того, чтобы считать сделку легальным правовым титулом: дееспособность лица, заключающего сделку; связь воли и волеизъявления с последующим их воплощением в соответствующее действие, именуемое сделкой; правомерность действий и цели сделки.

SKIDANOV K. TO THE ISSUE OF PROVING THE CLOSE LEGAL CONNECTION OF SOME SIGNS OF TRANSACTION THROUGH THE PRISM OF WILL OF THE PERSONS, STRIKING TRANSACTION

Necessary terms, the presence of which is obligatory in order to consider a transaction a legal title are considered: capability of person that strikes transaction; connection of will with their subsequent embodiment in a corresponding action that is named a transaction; legitimacy of actions and aim of transaction.